

СУРХОНДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРИ ТАРИХИ

Суёнов Акмал Қўлдошевич

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси мустақил тадқиқотчиси

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0002-2598-9911>

Аннотация: Мазкур мақолада Сурхон воҳаси аҳолисининг демографик жараёнлар ва унинг ўзига хос жиҳатлари илмий таҳлил этилган. Архив маълумотлари, статистик ҳамда архив маълумотлар асосида аҳоли сони, миллий таркиби ва бошқа демографик ҳолатларидаги муаммоларнинг ўзига хос жиҳатлар ёритилган.

Калит сўзлар: Аҳоли демографик жараёнлари, этнодемографик, урбанизация, Жанубий воҳалар, Сурхондарё, Термиз.

Abstract: In this article, the demographic processes of the inhabitants of the Surkhan oasis and its specific aspects are scientifically analyzed. On the basis of archival data, statistical and archival data, specific aspects of the population, national structure and other demographic issues are highlighted.

Key words: Population demographic processes, ethnodemographic, urbanization, Southern oases, Surkhandarya, Termiz.

Аннотация: В данной статье научно анализируются демографические процессы жителей Сурханского оазиса и его специфические аспекты. На основе архивных, статистических и архивных данных освещаются особенности населения, национальный состав и другие демографические вопросы.

Ключевые слова: Популяционно-демографические процессы, этнодемографические, урбанизация, Южные оазисы, Сурхандарьинская область, Термиз.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Мустақиллик йилларида тарихшунослик фанида Ўзбекистон тарихида юз берган

ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий воқеаларни ҳолисона илмий таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Шунингдек, ўзбек халқининг урф-одатлари, қадриятлари билан боғлиқ демографик жараёнларни ўрганиш, ўзбек халқига хос бўлган хусусият ва анъаналарни ҳисобга олган ҳолда аҳоли сонининг ўсиши ва миграцион жараёнларни илмий тадқиқотлар нуктаи назарида ўрганиш ва тадқиқ этиш долзарб масала бўлиб келмоқда. Жаҳон цивилизацияси тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлган Сурхондарё воҳаси ўзига хос демографик жараёнлар тарихига эга бўлиб, воҳада аҳолининг этник жараёнлари, аҳоли миграцияси, миллий таркибнинг ортиб бориши ва ўзига хос урбанизация жараёнларини ўрганилиши муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Республикамиз демографик тарихини ва аҳоли муаммоларини ўрганишда Муллажонов Р.И., Убайдуллаева Р.А., Аҳмедов Э., Ота-Мирзаев О.Б., Максакова Л.П., Солиев А.С., Али-Қориев Н.С., Салимов Х., Бўриева М.Р., Қаюмов А.А., Эргашев О.Э., Сатторов Э., Саидахмедов О., Муртазина Г., Раимжонов З.Х., Али-Акбарова Н.М. каби олимлар олиб борган тадқиқотлар ҳам устоз М.Қ.Қорахонов бошлаган илмий изланишларни давоми сифатида Ўзбекистонда олиб борилган демографик тадқиқотлар тарихида алоҳида аҳамиятлидир.

Сурхондарё воҳасининг демографик тарихини ўрганишда Турсунов С., Пардаев Т., Холмўминов Ҳ., Қобулов Э., Якубова Д., Туропова М., Исаев О., Мирзаев Ж.,

Тўхтаев А., Рўзиев А.Н., Азимов М. шу каби олимларнинг изланишлари натижасида кўплаб янги манбаларга эга бўлди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Жанубий воҳалар демографик тарихига оид дастлабки тадқиқотлар асосан ушбу давридаги маҳаллий тарихшунослар, ижод аҳли, рус ҳарбий мутахассислари томонидан олиб борилган манбалар асос бўлиб, уларда Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий аҳволига оид статистик маълумотлар, шунингдек маҳаллий манбалари, рус шарқшунослари, жумладан тарихчилар, саёҳатчилар ҳарбийлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотлар орқали таҳлил этилади. Ўрта Осиё аҳолисининг сони, миллий таркиби, ҳудудий жойлашувини аниқлаш мақсадида Россия ҳукумати бир қатор тадбирларни амалга оширди.

1897 йил кузда Россия империясининг Туркистон ўлкасида ўтказган биринчи умумий аҳоли рўйхатида аҳоли сони 5,3 миллион бўлиб, аҳолининг 35,75 фоизи ўзбеклар, 44,36 фоизи қozoқлар ва қирғизлар, 6,73 фоизи тожиклар, 4,98 фоизи туркманлар, 3,75 фоизи руслар, 2,26 фоизи қорақалпоқлар, 2,15 фоизи бошқа миллатлардан иборат бўлиб, Ўрта Осиё аҳолисининг миллий таркиби хилма-хил бўлганлиги аниқланди[4;58-59]. Демографик жараёнларининг асосини аҳолининг пайдо бўлиши, ўсиши ҳамда яшаш шароитини яхшиловчи иқтисодий омиллар ташкил этади. XVIII асрнинг ўрталарида Бухоро амирлиги аҳолиси асосан ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт кечириб, улар сони ҳақида аниқ рўйхат олинмаган ҳамда аҳоли ижтимоий ҳимоя қилинмаган, шунингдек иқтисодий-маданий тадбирлар деярли амалга оширилмаган. XIX аср бошларига келиб, азалий чорвадор аҳолининг кўпроқ ўтроқликка ўтиши, маҳаллий турғун аҳоли билан ҳар жиҳатдан қўшилиб кетиш жараёни янада жадаллашди. Эндиликда нафақат сиёсий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам яхлит бир

ҳудудга айланган жанубий бекликлар аҳолиси ҳаётида деҳқончилик ҳўжалиги ўртасидаги мустаҳкамланиш, бир-бирига боғлиқликнинг ортиб бориши муҳим аҳамиятга эга бўлди[1;100]. XX аср бошида Бухоро амирлиги ҳудуди 225.000 квадрат километрни ташкил қилиб, унинг аҳолисини сони 3.5 миллион кишига етиб, аҳолининг миллий таркибини ўзбек, туркман, қирғиз, қozoқ, тожик, яҳудий, араб ва бошқа элатлар ташкил этган[2;25]. Маълумки, XIX аср охири XX аср бошларидаги ижтимоий сиёсий жараёнларга оид тарихий, географик маълумотлар ва адабиётларда ушбу ҳудудлардаги жанубий-шарқий бекликларининг қўшиб олиниши, ҳамда маъмурий бошқарувига оид маълумотлар келтириб ўтилган. Шунингдек чор Россияси истилосидан сўнг бу ерларга келган кўплаб рус тадқиқотчилари, ҳарбий муҳандислари, шарқшунослари томонидан ёзилган ҳисоботлар ва эсдаликларидаги маълумотлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб эски Термиз яқинидаги Паттакесар қишлоғига руслар келиб жойлаша бошлаган. 1914 йилга келиб Паттакесар (Термиз)да руслар 2,5 мингдан ошиб кетган. Улар билан бирга арманлар, татарлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшашган. Маълумки, Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий бекликларига дастлабки экспедитсия иштирокчилари сифатида 1875 йил Н.А.Маев ташриф буюриб, ўз саёҳатлари давомида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Унинг раҳбарлигидаги Ҳисор экспедицияси шарқий Бухоро ҳудудидаги барча бекликлардаги илмий-тарихий, этнографик тадқиқотлар натижасида аҳолининг сони, этник таркиби ва тарихи хусусида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Жумладан, Н.А.Маев ҳисоботларида Ҳисор ва Кулоб бекликларидаги аҳоли асосан ўзбек ва тожиклар ҳамда бошқа миллат вакиллари ташкил этишини кўрсатиб ўтган. 1878 йилда эса, кейинги экспедиция Шеробод ва Бойсун

бекликлари ҳудудларида бўлиб, бу ердаги аҳолининг этник таркиби, жойлашуви хусусида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Шуни аълоҳида таъкидлаш керакки, Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейи ҳамда Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги юбилейи муносабати билан Ўзбекистон тарихига оид кўпгина илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди. Жумладан, Термиз Давлат университети бир қатор профессор-ўқитувчилари томонидан нашрга тайёрланган “Сурхондарё тарих кўзгусида”, “Термиз тарихи”, “Термиз шаҳри тарихи”, “Сурхондарё этнографик-макон” асарлари, шунингдек Қарши шаҳрининг 2700 йиллигига бағишлаб ўтказилган Халқаро илмий-назарий конференция материаллари ҳамда мустақиллик йилларида бир қатор олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда Қашқадарё ҳамда Сурхондарё воҳаларининг энг қадимги даврларидан то ҳозирги кунгача бўлган ижтимоий-иқтисодий ва маданий турмуш тарзи акс эттирилган тарихи ҳаққоний манбалар асосида ёритишга қаратилган тадқиқотлар бўлиб ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидаги тарихий демографик жараёнларнинг тарихига оид муҳим илмий монографиялар нашр этилди, жумладан Холмўминов Х. “Бухоро амирлигида жанубий ҳудудларидаги тарихий демографик жараёнлар”, Рўзиев А.Н. “Сурхондарё вилояти”, Мирзаев З., Қобилов Э. “Сурхондарёда пахтачилик ва Термиз пахта тозалаш заводи тарихи”, Аннаев Т., Ш.Шайдуллаев “Сурхондарё тарихидан лавҳалар”, С.Турсунов ва бошқалар “Сурхондарё тарих кўзгусида”, “Сурхондарё тарихи” (ҳаммуалифликда) С.Турсуновнинг “Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш”, “Ўзбекистон тарихи ва маданияти - Сурхондарё этнографияси”, “Шерободликлар”, «Жарқўрғон», “Сурхондарё вилояти топонимлари” Ж. Мирзаевнинг «Термиз шаҳри тарихи». Азимов М. «Термиз тарихи» ва

П.Равшановнинг “Қашқадарё истиклол арафасида” каби ва бошқа кўплаб монографиялар нашр қилинган[5,6,7], бу асарлар ушбу мавзунинг тадқиқот ёритишда муҳим илмий манбалар бўлиб хизмат қилади. Бу тадқиқотларда мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳолатларини ўрганишга бағишланганлиги билан муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Юқоридаги қайд этилган илмий тадқиқотларда ушбу ҳудудлар тарихига оид манбалар тарихи таҳлил этилган бўлса-да, ушбу манбаларда биз таҳлил этаётган ҳудудларнинг тарихий демографик ҳолатлари алоҳида илмий манба сифатида таҳлил этилмаганлиги боис, биз танлаган мавзу ўзига хос долзарб бўлиб ҳисобланади. Сўнгги йилларда мамлакатимиз тарихига оид нашр қилинган монографиялар, қатор дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида ҳам Ўзбекистондаги чор Россияси истилоси давридаги тарихий, ижтимоий жараёнларни акс эттирилишининг ўзи бу мавзуга ҳозирги кунга катта эътибор қаратилаётганлигидан далолат беради.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида айтиш мумкинки XX асрда Сурхондарё демографик жараёнларини илмий манбалар асосида ҳаққоний ёритиш бугунги кун тарихшунослигидаги муҳим масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунингдек тарихий демографик жараёнларни акс эттирувчи тарихий манбаларни ҳолисона илмий таҳлил этиш орқали Бухоро амирлигининг тарихий демографик жараёнини қиёсий ҳолатини ўрганиб, тарихий-географик жойлашувини илмий таҳлил этиш чор Россиясининг Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаси бекликларига муносабати, мустамлакага айлантириш масаладаги уринишлари, чор Россияси Сурхон воҳаси жанубий-шарқий ҳудудларига ўз қўлига киритиши ва Янги Термиз шаҳрини пайдо бўлиши даврида аҳоли ва унинг миллий таркибидаги ўзгаришлар масаласини илмий таҳлил этиш тадқиқот ишининг муҳим жиҳатларини белгилаб беради.

**АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):**

1. Абдуллаев У Миллий-этник тотувлик.Жамият ва бошқарув; БОШҚАРУВ; 2009, №-3, 100 бет.
2. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халкининг ҳасрати тарихи.-Тошкент: Фан, 1991.
3. Бобобеков Х., Каримов Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома.-Тошкент.: Шарқ, 2000.:
4. Муртазаева Р. Ҳ. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т., Университет, 2007. –Б.184.
5. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида.-Т.,2001.
6. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи ва маданияти.-Т., Мухаррир,2013.
7. Турсунов С.Н. Қобилов Э.О. ва бошқалар “Сурхондарё тарихи”. – Т.: Шарқ, 2004.
8. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Учинчи китоб).- Андижон, 2004.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида.-Тошкент: Шарқ, 2000.